

קדושת אבנים מתקופת בית שני שנמצאו ליד הר הבית

- א. שיטת בעל המאור - חילול מדין מעילה
- ב. שיטת הרמב"ן והראב"ד - חילול כגזרת הכתוב
- ג. שיטת רש"י - חילול ע"י קניין כיבוש
- ה. מדוע השמיט הרמב"ם בהלכותיו את דין חילול פריצים?
- ו. האם דין "ובאו בה פריצים" נפסק להלכה?
- ז. דעת הריטב"א
- ח. האם ניתן לפדות את אבני המקדש?
- ט. האם כלי המקדש מתחללים על ידי פריצי הגויים
- י. סיכום
- יא. אבני גזית המפוזרות סביבות הר הבית
- יב. אופן הגניזה הראוי

בחפירות ארכאולוגיות שונות נמצאו אבנים מסותתות אשר ניכר עליהן שמקורן במבנים שהיו בעבר בהר הבית, האם יש לחוש לקדושתן וכיצד יש לנהוג בהן?¹

א. שיטת בעל המאור - חילול מדין מעילה

1. נוכרי שאינו בר מעילה אינו מחלל
במסכת עבודה זרה (נב ע"ב) הסיקה הגמרא שאבני מזבח ששקצום היוונים יצאו לחולין, ודרשו על כך את הפסוק ביחזקאל (ז, כב) "ובאו בה פריצים וחללוה". לשיטת בעל המאור שם (כד ע"א מדפי הרי"ף; וכן גם דעת המאירי בסוגיה שם), הכוונה לפריצי ישראל, כלומר למתייוונים, משום שנוכרי שאינו בר מעילה אינו יכול להפקיע הקדש מקדושתו. רק בן ישראל ששייך בהלכות מעילה, מוציא הקדש לחולין במעילתו (וכפי שביארו בשו"ת שבט הלוי ח"א או"ח סימן ר; וכך פירש התפארת ישראל מדות א, ו, ועי' תשב"ץ ח"ג סימן ה וספר הר הקודש סימן יח). וראה גם שו"ת דברי חיים (ח"ב או"ח סי' טז).
מו"ר הרה"ג הגר"א שפירא זצ"ל (מנחת אברהם ח"ג סימן יח) מעלה אפשרות לבאר כך ברמב"ם, שהשמיט בהלכותיו דין זה, משום שהוא כלול בהלכות מעילה.

1. [הערות מערכת: ראו גם הרב יעקב אריאל, 'תכשיטים שהוכנו מאבני הר הבית', מעלין בקודש כא עמ' 19; הרב עידוא אלבה, 'פקיעת קדושת מקום המקדש כשזרים שולטים בו', מעלין בקודש לו עמ' 35].

לשיטת בעל המאור, אבני המזבח שהוקם לאחר טיהור המקדש מידי היוונים, נותרו בקדושתן גם לאחר חורבן בית המקדש, משום שבית שני נחרב בידי הרומאים שאינם ברי מעילה.²

2. אין חילול בקדושת הגוף

בעל המאור שסובר שחילול שייך רק מדיני מעילה, עומד על כך שלא בכל מצב יש מעילה המוציאה לחולין, דבר זה קיים רק בקדושת דמים ולא בקדושת הגוף, ונראה שסובר שאבני מזבח הן אמנם בגדר כלים (עי' שו"ת שבט הלוי שם, ועי' גם שו"ת בית יצחק סי כז ס"ק א), אבל אינן מוגדרות ככלי שרת, שהרי בכלי שרת אין מעילה ואינם יוצאים לחולין.³ נמצא שלא בכל מצב יחול הכלל של "ובאו בה פריצים". כעין זה כותב בשו"ת מהרי"ט (ח"א סימן מג) שדין "ובאו בה פריצים" הוא רק בדבר ששייך בו פדיון.

בנידון דידן מדובר באבנים שייטכן שבמקור היו חלק מבניין ההיכל והעזרות, ובתוספתא (מגילה ב, י) נתבאר שאבני היכל ועזרות שנפגמו אין להן פדיון וטעוונות גניזה. נראה שהמילה "עזרות" כוללת את חומת העזרה. לגבי חומות הר הבית יש ספק האם גם הן בכלל "עזרות". עי' שו"ת אגרות משה (ח"ה קדשים, [יו"ד ד] סימן סג) שנראה שמסקנתו לחומרא, וכן נראה מהמנחת-אברהם (שם). ונראה שיש להחמיר עכ"פ מחמת הספק שדינן כדין העזרות.

ב. שיטת הרמב"ן והראב"ד - חילול כגזרת הכתוב

לשיטת הרמב"ן (מלחמות שם) והראב"ד (בספרו "כתוב שם" בהשגתו על המאור) ה"פריצים" שחיללו את המזבח היו היוונים עצמם, ואע"פ שנוכרים אינם ברי מעילה, למדו חז"ל מהכתוב (יחזקאל ז, כב): "ובאו בה פריצים וחללוה" דין חילול שאינו תלוי בגדרי מעילה, ומשום כך יצאו אבני המזבח לחולין.

אמנם גם לשיטה זו מכיוון שמקור הדין בגזרת הכתוב, אין לך בו אלא חידושו, ומכיוון שחז"ל ביארו זאת על חילול אבני המזבח,⁴ יש לומר שהדין חל דווקא עליהן, או עכ"פ גם על שאר הכלים, וכפי שהגמרא נדרים (סב ע"א) אכן הביאה דין זה לעניין כלי המקדש

2. אף שהתשב"ץ (שם) ביאר ברש"י שלדעתו שיטתו כשיטת המאור, אלא שבעקבות כיבוש הנוכרים הפקירו ישראל לאבני המזבח, ברם בגליוני הש"ס נשאר עליו בצ"ע.

3. לדעת בעל המאור, גם בדברי הגמרא (נדרים סב ע"א) "כלי קודש שנעשו חול שנאמר ובאו בה פריצים וחללוה" צריך לפרש שהכוונה לכלי קודש שקדושתם קדושת דמים, ולא לכלי השרת (עי' תורת הקודש ח"א תנינא סי' יט). בשו"ת בית יצחק או"ח סי' כד ד"ה ודרך אגב כותב שדברי הגמ' בנדרים הם לשיטת ר"מ הסובר שגם במזיד מתחלל וסובר שאף קדושת הגוף יוצאת חולין.

4. ואף שלפי פשוטו של מקרא לא ברור על מה חל "וחללוה" (עי' רד"ק שם).

שחולל על ידי בלשצר (כדברי רש"י בסוגיה שם ד"ה דכתיב, וי"ל שהוא סבור שלמזבח יש גדר כלי וכו"ל, ועי' מלבי"ם שם), אבל לא על המקדש ואבני חומות המקדש.

אמנם הראב"ד והרמב"ן נוקטים מפורשות שגם בית המקדש עצמו יצא לחולין, והם כפי שהבינו בדעתם האחרונים, כורכים זאת בשאלה אם קדושה שנייה בטלה. אך יש להעיר שהדברים מתאימים לשיטת הראב"ד (הל' בית הבחירה ו, יד), שלדעתו אכן בטלה קדושת המקדש (עי' שו"ת חתם סופר יו"ד ס' רלד, ועיי' גם מה שכתב בזה הגרצ"פ פראנק זצ"ל בספרו מקדש מלך, טור מלכה עמ' טו-טז). אבל בדעת הרמב"ן לא ברור שהוא אכן נוקט כך (ועי' חדושי הרמב"ן מכות יט ע"א, ד"ה אי קסבר). יתכן שהרמב"ן נוקט שלא בטלה קדושת עפר וקרקע המקדש (עי' הר הקודש סימן יח ושו"ת ישועות מלכו יו"ד סי' סז).⁵ יתכן גם שהרמב"ן סובר שהסוגיה במסכת ע"ז נוקטת שבטלה קדושת המקדש כי בטלה קדושה שנייה, אבל להלכה הוא חושש לדעות שלא בטלה (ועי' בגוף הסוגיה מה שביאר מרן הרב זצ"ל בשו"ת משפט כהן סימן צז), וא"כ למעשה יש לחשוש גם באבנים אלו לנהוג בהן קדושה.

קניין נוכרי שאינו בדרך כיבוש והריסה

הגרי"מ טיקוצ'נסקי זצ"ל (עיר הקודש והמקדש ח"ד סוף פרק י) והגרי"ד גולדשטיין זצ"ל (ליקוטי הערות לשו"ת חתם סופר יו"ד סי' רסד אות י וע"ש בשם שו"ת אמרי כהן) נוקטים ש"ובאו בה פריצים" זה רק בדרך הירוס וחילול בחזקה, כדרך פריצה וכיבוש, ולא בדרך החזקה בעלמא. לענ"ד דחוק לומר כך בדעת המאור, שמדמה את לדיני מעילה הרגילים, אבל יש לומר כן בדעת הרמב"ן, שבא מכוח גזירת הכתוב, שכן סוף סוף זוהי המציאות שעליה דיבר הפסוק. כמו כן יש לומר כן בדעת רש"י, לשיטות שהוא בא מדין כיבוש, שיש לומר שזו הגדרת כיבוש – דרך הירוס ופריצה, וכפי שמשמע מדברי הגרי"מ טיקוצ'נסקי והגרי"ד גולדשטיין.

5. הגרי"ש אלישיב זצ"ל (קובץ תשובות ח"א סימן רמ) כותב שלשיטת הרמב"ן המשמעות של "ובאו בה פריצים" היא רק לעניין פקיעת הבעלות והממון של ההקדש, אבל קדושת המקדש במקומה עומדת. לדבריו אין הדברים כרוכים בשאלה אם בטלה קדושה ראשונה או שנייה, אמנם לדברי האחרונים הנ"ל נראה שסבורים שיש מקום לכרוך הדברים בנושא של ביטול הקדושה, וכן נראה גם משו"ת יביע אומר (ח"ח סי' טז), נראה שיש סיוע מלשון הרמב"ן (במלחמות שם) שנקט "ועוד שהרי בית המקדש עצמו יצא מקדושתו על ידם ונעשה חול". גם בחידושי למסכת מכות שם כתב שיש מקום לומר שקדושת הארץ קדושה גם לעתיד לבוא, לעומת קדושת העיר והבית שבטלו מחמת שבאו בה פריצים וחללוהו, ועי' גם שו"ת ציץ אליעזר (ח"י סי' א ס"ק מז) שהעלה אפשרות לבאר כגרי"ש אלישיב, אלא שהוא ביאר זאת כדעת הרמב"ם ולא כדעת הרמב"ן, עכ"פ גם לשיטת הגרי"ש אלישיב שבפשוטו עפ"י דרכו נראה שאין איסור מעילה, מ"מ נראה לומר שעדיין קיימים גדרי איסור בדבר מחמת הקדושה (ועי' רש"י קדושין נד ע"א ד"ה בכתנות שנקט בהקשרו שגם בדברים שאין מעילה, מ"מ אין להתכוון לחללן).

אמנם הגרצ"פ פראנק זצ"ל (מקדש מלך עמ' רטו) נקט לא כן, שכתב שם שיש לעיין בדין זה של "זבאו בה פריצים וחיללוה", במה תלוי עיקר גרימת החילול, אם מעשה הכיבוש וכניסת הפריצים כעין חזקת כיבוש, שפעולת הכיבוש גורמת החילול, או שאין הדבר תלוי בפעולת הכיבוש אלא גזירת הכתוב היא שקדושת חפצי הקדש פוקעת כשהם תחת יד הפריצים המחללים אותם, וכתב שכן מסתבר לכאורה.⁶ והנה הגרי"מ טיקוצ'ינסקי והגרי"ד גולדשטיין אמרו דבריהם בדעת כל הראשונים ולאידך גם הגרצ"פ פראנק אמר דבריו בדעת כל הראשונים, אמנם לאור מה שכתבתי שדחוק לומר כגרי"מ טיקוצ'ינסקי והגרי"ד גולדשטיין בדעת בעל המאור וסיעתו, ולאידך מסתבר מאד לבאר כך בדעת הרמב"ן וסיעתו, א"כ יש מקום לומר שמחלוקתם תלויה במחלוקת הראשונים הנ"ל.

לפי זה יש להסתפק מה דינן של אבנים ששימשו בעבר כחלק מבניין המקדש, אך לא ידוע האם נפלו ממקומן ונהרסו בעת חורבן המקדש בדרך כיבוש והירוס, או שמא ברבות השנים לאחר שכבר ישבו הגויים במקום נפלו האבנים באופן טבעי ממקומן, שאז לפי הגרי"מ טיקוצ'ינסקי והגרי"ד גולדשטיין לא פקעה קדושתן. ומכיוון שיש אפשרות שכן היה וכן מסתבר, יש לחוש לקדושתן של האבנים הללו.

ג. שיטת רש"י - חילול ע"י קניין כיבוש

בביאור הגמרא בע"ז (נב ע"ב) כתב רש"י: "מכיון שנכנסו עובדי כוכבים להיכל יצאו כליו לחולין, וכיון דנפקי לחולין קנינהו בהפקירא והווי להו דידהו, וכשנשתמשו בהן לעבודת כוכבים נאסרו". בשו"ת שאילת דוד (סימן ג) ביאר שלשיטת רש"י החילול נעשה על ידי קניין כיבוש, והסיבה שרש"י התייחס דווקא לכלים, ומשמע שלדעתו גוף ההיכל לא יצא לחולין, היא או משום שקדושת המקדש אינה פוקעת לעולם (בניגוד לקדושת הארץ, כמבואר ברמב"ם בית הבחירה שם, יד-טז), או משום שהכיבוש לא הסתיים והחשמונאים ציפו לנצח לפיכך לא הכיבוש לא היה כיבוש גמור, ולכן ההיכל לא יצא לחולין. לעומת זאת הכלים ואבני המזבח חוללו משום שכבר היה בידם להרוס אותם מכוח הכיבוש.

אמנם יעוין במקדש מלך (שם עמ' קעב) שהוכיח מדברי הריטב"א (מכות יט ע"א), שלדעת רש"י גם לגבי קדושת מקום המקדש אומרים כלל זה של "זבאו בה פריצים", אך הדבר תלוי במחלוקת התנאים האם קדושה שנייה קדשה לעתיד לבוא. ומה שבסוגיה במסכת ע"ז עולה מפורש מרש"י שדין חילול פריצים חל רק על הכלים - היינו משום שרש"י רצה לכתוב שם ביאור המוסכם לכו"ע. מדבריו עולה שלדעת רש"י עצמו קדושה שנייה לא קדשה לעתיד לבוא וכפי שהוא מדייק מדבריו במסכת מכות.

6. וכן עולה מדברי המהרי"ט ח"א סי' מא, ששיטתו קרובה לדעת בעל המאור.

אמנם להלכה ודאי שאנחנו חוששים לדעת הרמב"ם שקדשה לעתיד לבוא לכל הפחות ביחס למקום המקדש, וכפי שציין הגרצ"פ פראנק שם לדברי המג"א (או"ח סי' תקסא) שלהלכה נקטינן כרמב"ם. ועיין גם שו"ת ציץ אליעזר (ח"י סי' א ס"ק נא) שכתב שהוכרעה בזה הלכה כרמב"ם והביא ראשונים ואחרונים רבים שנקטו כן.

גם לשיטה זו, יש לומר שאבנים שהיו חלק מההיכל לא שייך שיצאו לחולין, וגם אם בסוף נפלו ממקומם, מכל מקום בעת הכיבוש הם היו חלק מההיכל. אמנם עדיין יש לדון בדברים לפי מה שכתב ב'מקדש מלך' (עמ' קעג, וחזר ע"ז בתשובתו שנדפסה שם בעמ' רטו), לגבי קדושת ענבים שגדלו שגדלו בהר הבית והיתרם באכילה – שלפי בעל המאור וסיעתו לכאורה דינם כגידולי הקדש, משום שאין מעילה ואין חילול בקרקע המקדש – וכתב הגרצ"פ שמ"מ כשהם נתלשים ממקומם הרי עכשיו נעשו כשאר חפצי הקדש המטלטלים וחוזר וניעור עליהם דין 'ובאו בה פריצים' ויצאו לחולין, ע"ש. אמנם גם לדבריו נראה שיש מקום לחלק בין גידולי הקדש שמלכתחילה מיועדים להיתלש, לבין אבני חומות העזרה והר הבית וכדו' שאינן מיועדות להיחרב ולהיעקר ממקומן.⁷

מלבד זאת, בשו"ת בית יצחק (או"ח סי' כז ס"ק א) כותב שכיוון שהקדושה הופקעה בשיטה של כיבוש, כאשר ישראל יכבשו מחדש את מקום המקדש תשוב הקדושה למקומה, בבחינת "חוזר וניעור" (ועי' מה שדנו בדבריו בספר מקדש מלך להגרצ"פ פראנק זצ"ל עמ' קטז, מועדים וזמנים השלם לגר"מ שטרנבוך שליט"א ח"ה עמ' קכא, ציץ אליעזר שם ס"ק מג שכתב שכסברא זו כתב גם במעשי-למלך על הרמב"ם בהל' בית הבחירה שם).

לאור זאת יש לדון האם כיבושי מדינת ישראל יש להם גדר כיבוש, וכבר דנו בזה רבותינו האחרונים ואכ"מ. אמנם למעשה לא נראה כן, כי נראה שכל הדיון הוא ביחס למקום המקדש, שבזה נוקט הבית יצחק שכיבוש מחודש מחזיר את המקום לקדושתו, אבל לא על אבני החומה שנעקרו ממקומן וכדו' שהכיבוש החדש אינו משמעותי לגביהן.

ה. מדוע השמיט הרמב"ם בהלכותיו את דין חילול פריצים?

לעיל הבאנו את דברי מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל, שביאר את השמטת הרמב"ם בכך שהוא סובר כבעל המאור. ברם הוא עומד על כך שהרמב"ן כורך זאת בשאלה אם קדושה שנייה בטלה, ולפי"ז הוא מעלה אפשרות נוספת לבאר את השמטת הרמב"ם, שהדברים כבר כלולים בגדרים שביאר הרמב"ם בקשר לביטול הקדושה. יש להעיר שלפי זה יוצא לכאורה

7. בעמ' קעד הוא תולה את היתרו בשם החיד"א בספרו מחזיק ברכה (בקונטרס אחרון לאו"ח סי' קנא) שכתב בשם בעל 'מזבח אדמה': "ענבים הגדלים בזה"ז בהר הבית ומביאים למכור לישראל מותר לקנות מהם", וכתב עוד: "ואני שמעתי זה קרוב לשלושים שנה מגדול אחד שהתיר ג"כ מטעם 'ובאו בה פריצים וחיללוהו'", אמנם החיד"א עצמו סיכם שלמעשה צריך עוד להתיישב בזה. ובדברי המזבח אדמה' שלא ביאר טעמו, הרי ניתן לומר שהתיר מטעמים אחרים הכרוכים בגדרי גידולי הקדש.

שסוגייתנו אינה להלכה, שהרי הרמב"ם (בה"ב שם) פוסק שקדושת המקדש לא בטלה, וקשה לומר כן שהרי הרמב"ם עצמו בתשובותיו (פאר הדור סימן קלא) פוסק לאור סוגייתנו שספרי קודש שנבזזו ע"י נכרים יוצאים לחולין, כדין כלי הקודש, ויתבאר לקמן.

בשו"ת הר צבי (או"ח ח"ב סימן פז) מבאר את תשובת הרמב"ם מדין כיבוש (ועי' שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' א ומקורותיו שם), י"ל שבזה מובנת השמטת הרמב"ם כי הדבר כלול בדין הכללי של הכיבוש. בספרו מקדש מלך (עמ' קעב) מבאר הגרצ"פ פראנק בדעת הרמב"ם שסובר שקדושת המקדש לא בטלה שדרשת "ובאו בה פריצים" לא חלה על קרקע המקדש.

האם לדעת הרמב"ם חומות המקדש מתחללות?

ולא נתברר לי בדבריו כיצד מגדיר את החומות אם גם הם בכלל קרקע המקדש ורק הכלים בכלל הלימוד, או שביחס לקרקע המקדש בדווקא נאמרו דבריו, וכפי שכתבנו לעיל בדעת הרמב"ן. אמנם הרמב"ם שם (הלכה טז) משתמש בביטוי "מקדש" והרי בשאר דיני תורה מחובר לקרקע כקרקע, וא"כ מסתבר שגם החומות בכלל, כל זמן שאין לנו הכרח גמור לומר אחרת. ואכן הרמב"ם בתשובתו שם כתב: "ואפילו כלי המקדש כשנשללו בטלה קדושתן, אמרו ובאו בה פריצים וחללוה", הרי מפורש שנקט שהנושא הוא דווקא כלי המקדש, ומתאימים הדברים לשיטתו שקדושת המקדש עצמה לא בטלה, ולא על אבני הבניין חל הכלל של ובאו בה פריצים, וכפי שכך ביאר גם השאלת דוד בפירושו הראשון בשיטת רש"י, ואף שדברי הגמרא מוסבים על אבני מזבח, הרי גם בדעתו י"ל כפי שביארנו לעיל בדעת בעל המאור, שהמזבח הוא גדר כלי.

וכן יש לומר כך גם בדעת הרדב"ז (שו"ת ח"ב סי' תקצו) שאף הוא נקט בלשון "מכיוון שנכנסו נכרים להיכל יצאו כליו לחולין... א"כ המזבח כבר יצא לחולין", וכך נקט בדעת הרמב"ם בספר משכנות לאביר יעקב (ח"ב תמיד פ"א סוף סי' א) וכעין זה כתב הגרי"מ טיקוצ'ינסקי בספרו עיר הקודש והמקדש (ח"ב פ"ח אות ט). כעין זה כתב גם במנחת אברהם למסקנה בעקבות תשובת הרמב"ם, שאמנם הרמב"ם מגדיר כרמב"ן שמדובר על פריצי נכרים אבל שיטתו כעין שיטת בעל המאור שדין ובאו בה פריצים שהוא כעין כיבוש, דין זה חל רק על הקדש דמים ולא על אבני בניין שהם קדושת הגוף, גם לשיטתו י"ל שכיוון שדין "ובאו בה פריצים" הוא כגדרי כיבוש, א"כ זה כלול בדין כיבוש, ומדברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה אנחנו לומדים שזה לא חל על אבני בניין המקדש, שהכיבוש לא מפקיע את קדושתן.

אמנם כנגד זה מדברי המשנה-למלך שיובא לקמן עולה שגם על האבנים חל הכלל של "ובאו בה פריצים", אלא שלמעשה אין להשתמש בהן להדיוט, וגם אין לפדותן בגלל ש"לאו אורח ארעא". יש להעיר שבפשוט נראה שתשובת הרמב"ם לא עמדה לפני המל"מ.

גם לשיטה זו, יש להוסיף, כפי שכבר הערנו לעיל, ששייתכן שגדר כיבוש הוא דווקא בדרך פריצה וחילול, דבר שאין לנו ודאות שנעשה כן ביחס לאבנים אלו.

ו. האם דין "ובאו בה פריצים" נפסק להלכה?

ישנם פוסקים שעולה מדבריהם שנוקטים שדברי הגמרא בע"ז, שאבני המזבח יצאו לחולין בגלל שחוללו ע"י פריצים, הם דחייה בעלמא ואין כן הלכה, ולמעשה הקדושה לא בטלה. כך נוקט בעל שלטי הגיבורים בע"ז שם (כה ע"א מדפי הרי"ף) וכך מבאר בלקוטי הערות לשו"ת חתם סופר (יו"ד סימן רסד; ועיין גם שו"ת חת"ס או"ח סי' לב), בדעת ר"י אסקנדרני (מובא בבית יוסף יו"ד סוף סי' רעו) ובדעת הלבוש (יו"ד סי' קמה אות ח) וכך מבאר השאלת-דוד (שם) בדעת הר"ן, אלא שהוא עצמו נשאר על כך בקושייה – משום שבגמ' בנדרים (סב ע"א) הביאו בסתמא לדין זה של "ובאו בה פריצים" ביחס לכלי המקדש שנבזזו על ידי בלשצר, הרי שפשטות הגמרא נוקטת כך, ואין זה דבר דחייה בעלמא. אמנם לענ"ד יש מקום לומר שהפוסקים הנ"ל סוברים שכיון שמפשטות הסוגיה במסכת ע"ז כאן עולה לדעתם שזה דבר דחייה בעלמא וכה"ג, אם כך להלכה סוגיה במקומה עדיפה, ובפרט שבמסכת נדרים זה הובא בהקשר של ענייני אגדה. לעיל הבאנו את דברי הבית-יצחק שנוקט בהקשרו שהסוגיה כר"מ ואינה להלכה, (ועי"ש שנוקט בלשונו שדברי אגדה זו הם כר"מ).

ז. דעת הריטב"א

הריטב"א למסכת מכות יט ע"א (ד"ה ומאי בדפוס הישן, יט ע"ב ד"ה רטיבא בהוצאת מוסד הרב קוק) העלה הו"א לומר שמאן דאמר שקדושה שנייה לא בטלה וקדושה גם לעתיד לבוא אמר זאת רק בהקשר של תרומות ומעשרות, אבל לעניין קדושת הבית לא קדושה לעתיד לבוא כי משבאו בה פריצים חללוהו, ודחה זאת וכתב שאי לומר כן (וכלשונו: "דהא ליתא"), שהרי מאן דאמר שקדושה לעתיד לבוא סובר שמקריבין אע"פ שאין בית ע"ש. והנה הריטב"א לא ביאר לנו מדוע אכן למסקנתו לא בטלה הקדושה מהמקדש אע"פ שבאו בה פריצים וחללוהו, וניתן לבאר בג' דרכים:

א. הריטב"א סובר כשיטות שדברי הגמרא בע"ז הנ"ל הם רק דחייה בעלמא אבל אין הלכה כן, ודין "ובאו בה פריצים" לא נפסק להלכה לא לעניין המקדש ולא לעניין הכלים.⁸ אמנם לענ"ד קצת דחוק לומר כן, שאם כן היה לו לומר זאת בפירוש.

8. ואולי ניתן להביא קצת ראיה לכך מדברי הריטב"א במס' ע"ז שם, שפירש לסוגיה (לא כרש"י) שבהו"א סברנו שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו גם על ידי מעשה, ולמסקנה אנחנו נוקטים שאדם אכן אוסר דבר שאינו שלו כאשר זה על ידי מעשה, ע"ש. וא"כ להנ"ל אין אנחנו נצרכים לומר שבעקבות שיצאו אבני המזבח לחולין נוצרה האפשרות שמחמת שנעבדו לע"ז יאסרו, כי גם אם נאמר שלא יצאו לחולין מ"מ נאסרו ע"י מעשה שנעבדו לע"ז. אולם אין בכך הכרח גמור.

ב. הריטב"א סבור כדעות שהבאנו לעיל בשיטת הרמב"ן, שדין "ובאו בה פריצים" לא חל על הקרקע ולכן יש קדושת מקדש גם בזמן הזה, שהרי מקריבין אע"פ שאין בית, אבל אבני הבניין מתחללות. מכל מקום חידוש גדול זה לחלק בין הקרקע לבין הבית, אע"פ שבדרך כלל מחובר לקרקע כקרקע, דבר כזה היה עליו לומר במפורש.

ג. הריטב"א סובר כדעת רש"י והמאור וסיעתם, שרק, ביחס לכלים ואבני מזבח חל הכלל של "ובאו בה פריצים" ולא ביחס לאבני בניין היכל ועזרות, על אפשרות זו לא שייך להקשות מדוע הריטב"א לא כתב זאת במפורש, כי אפשרות זו מסתדרת עם פשט דברי הגמרא בנדרים ובעבודה זרה, ש "ובאו בה פריצים" נאמר ביחס לאבני מזבח וכלים. ואולי ניתן גם לסייע מעט לדרך זו, שהרי כנודע דרך הריטב"א היא כדרך רבו הרא"ה, ודרך הרא"ה היא כדרך זקנו הרז"ה בעל המאור, ומכל מקום הכרח גמור אין לנו.

נמצא שלאפשרויות א ו-ג אין יסוד להקל בנושא שלפנינו כי להנ"ל או שכלל אין אנחנו נוקטים להלכה את דין "ובאו בה פריצים" או שהוא נוהג רק בכלים ואבני מזבח אבל לא באבני הבניין. ורק לאפשרות ב יש לדון.⁹

ח. האם ניתן לפדות את אבני המקדש?

לאור האמור לעיל, נמצא שלהרבה שיטות ברבותינו הראשונים ואחרונים, לא פקעה כלל קדושתן של אבני המקדש לאחר חורבנו. ובנוסף, גם לדעות שפקעה הקדושה, הרי הגמרא (בע"ז שם) הסיקה שכיוון שהשתמשו בהן לגבוה לאו אורח ארעא שישתמש בהן הדיוט ולפיכך הן טעונות גניזה.

על דברי הרמב"ם (בית הבחירה א, טו) שאבני היכל ועזרות שנפגמו אין להן פדיון, כתב המשנה-למלך שמקורו מסוגייתנו. הדברים טעונים ביאור, הרי מסוגייתנו עולה שאבני המזבח כן יצאו לחולין אלא שלא אורח ארעא שהדיוט ישתמש בהן. נראה שהמשנה-למלך הבין ש"לאו אורח ארעא" אין זו רק הדרכה לנהוג בהן כבוד¹⁰ אלא דין גמור האוסר להשתמש בהן שימוש של חולין למרות שהתחללו מקדושת הקדש, כדין אבנים שהתחללו בגלל שנפגמו.

ואכן מצאנו לב' מגדולי רבותינו האחרונים שביארו כך בדעת המשנה-למלך:

א. בחידושי הגרי"ז (סוטה יד ע"ב) בביאור סוגיית הגמרא, שאף שפקעה הקדושה מעליהם מחמת שבאו בה פריצים וחללוה, מ"מ דין תשמישי קדושה לא נפקע כתוצאה מכך,

9. לכל זה נתעוררתי מדברי הג"ר ישעיהו דורון שליט"א.

10. נקטתי בלשון זו בעקבות דברי אבן האזל (שם) שכתב שמלשון הגמרא נשמע קצת שאין כאן איסור ממש רק שאינו דרך כבוד, אבל ציין שם שמהירושלמי משמע שזה באמת איסור גמור וביזיון קדשים ע"ש, וכיוון שגם בבבלי ניתן לבאר כך, פשוט שלא נעשה מחלוקת בין הירושלמי לבבלי ללא הכרח.

קדושת אבנים מתקופת בית שני שנמצאו ליד הר הבית

ולפיכך דבר שהשתמשו בו לגבוה אסור להדיוט להשתמש בו וטעון גניזה, והוא הדין לאבנים שנפגמו.

ב. באבן האזל (על הרמב"ם שם) כתב שבכלי שהשתמשו בו לגבוה מלבד האיסור שיש בו מדין קדושתו ושהשתמש בו להדיוט מעל, יש בו גדר נוסף של איסור עצמי מחמת שנשתמשו בו לגבוה, ולפיכך גם אם תסתלק הקדושה מעליו מאיזה טעם שיהיה, עדיין יישאר עליו האיסור מחמת שנשתמשו בו לגבוה, ע"ש.

בספר מקדש דוד (להגר"ד הכהן רפפורט זצ"ל הי"ד; ח"א סי' א אות ו), דן גם בדברי הרמב"ם האלו (אם כי לא הזכיר את המל"מ), וכתב לבאר ע"פ הרמב"ם שם (הלכה כ) שאבנים וקורות שנחצבו מתחילה לשם בית הכנסת אין משתמשים בהן לבניית חומות הר הבית, משום שלבנייתם צריך חציבה לשמה (כפי שכתב הרמב"ם שם בתחילת ההלכה בהקשר לדין הכלים). המקדש-דוד הביא מקור לכך מדברי הירושלמי (יומא פ"ג ה"ו). בעקבות זאת כתב המקדש-דוד שאבני היכל ועזרות הנ"ל, מלבד שהן הקדש ובאות מקדשי בדק הבית, הן גם בכלל דברים שבקדושה כמו ספר תורה, וטעונות חציבה לשמה כפי שס"ת צריך עיבוד לשמה. לכן ככל דבר שבקדושה, כאשר הן נפסלות הן טעונות גניזה, וזוהי כוונת הגמ' "לאו אורח ארעא להשתמש בהם הדיוט", כי יש בזה הורדה מקדושה, ואף הורדה מקדושה חמורה לקלה אסורה.

מדברי האחרונים הללו עולה שדברי הגמרא "לאו אורח ארעא וכו'" הנם קביעה חד משמעית שבשום מצב אין להשתמש בהן, גם לא על ידי פדיון, למרות שפדיון הוא הלכה שמועילה להפקיע קדושה, אין היא מועילה בדברים שהשתמשו בהם לגבוה בבית המקדש.¹¹

בדברי האחרונים שלעיל נראה קצת שנוקטים שישנן סיבות צדדיות, גם אם משמעותיות, שמחמתן אין לאבנים פדיון. דבריהם מתיישבים בלשון המל"מ, ולשיטתו עולה גם שדברי הגמ' במס' ע"ז באו לידי ביטוי בדברי הרמב"ם בהלכותיו. ברם כבר הראינו לעיל כי על פי פשט לשון הרמב"ם משמע שמהותית אין להם פדיון, והדברים מתאימים למה שכתבנו בריש דברינו ש"לאו אורח ארעא" הוא איסור גמור בזכות עצמו ובזיון קודשים המשפיע על אי אפשרות הפדיון. וכן בשו"ת ישועות מלכו (יו"ד סימן סז) ובספר לחם חוקי (להרב זאב הכהן הוברמן ח"ב סימן י) נוקטים שגם אחרי "ובאו בה פריצים" אין כאן הפקעת קדושה לגמרי אלא רק באופן חלקי. וייתכן שניתן להסתייע מדבריהם לפירושינו בדברי המשנה-למלך הנ"ל.

11. גם בשער המלך (ערכין ה, ה) ציין שהר"ן בסוגיית עבודה זרה ג"כ סובר ש"לאו אורח ארעא" זה סיבה לאי-אפשרות פדיון. אמנם הר"ן עצמו סובר שלמסקנא לא אומרים את סברת לאו אורח ארעא והדברים לשיטתו, שהזכרנו לעיל, שנוקט שכל הסוגיה כאן נדחתה בהמשך הגמ' מההלכה וגם דין "ובאו בה פריצים" אינו להלכה.

בהלכות בית הכנסת קיימת אפשרות של הוצאה לחולין על ידי מכירתו. מלבד שיש לומר שמה שנתייחד למקדש שאני. (עי' לשון רבנו חננאל שם "כיוון דמעיקרא אשתמש בהו מזבח דהוא גבוה"). ואכן כתב בשאלת דוד לחלק בין ביהכנס' לבית המקדש, והרי כבר כתב הרמב"ן בחידושו (מגילה כה ע"ב ד"ה לפי) שלא מצינו בקדושת בית הכנסת שנפקעת ע"י פדיון וחילול אלא רק במכירה ושינוי רשות, ופשוט שביחס לבית המקדש לא שייך הנושא של מכירה.

האם הפדיון מפקיע את איסור השימוש מדין "לאו אורח ארעא הוא"?

התוספות (ב"מ נה ע"א ד"ה נדמייה) מביאים אפשרות של פדיון כותל הקדש: "כגון שנפל הבנין ורוצה לפדות האבנים". מדבריהם עולה לכאורה שגם לאבני המקדש יש פדיון. אמנם אין הכרח לומר שהתוספות חולקים על הרמב"ם, משום שהרמב"ם מתייחס ל"אבני היכל ועזרות אין להם פדיון", וייתכן שהתוספות מדברים על הקדשות שאינן שמאבני ההיכל והעזרות (וכבר עמדו על כך האגרות משה והמנחת אברהם (לעיל); ועי' רמב"ם שקלים ד, ח וכס"מ שם, ותוס' קידושין נד ע"ב ד"ה תרי).

אמנם מדברי המל"מ שסובר שבדברים שנעשו בהם שימוש לגבוה יש קדושה שאינה נפקעת בפדיון, על כורחנו שיש מחלוקת בין הרמב"ם לבעלי התוס', כי בסברא זו אין יסוד לחלק בין אבני הבניין השונים, סוף סוף כולם השתמשו בהם לגבוה ולא אורח ארעא לפדותן ושישתמש בהן הדיוט. ברם ייתכן שגם תוס' רק נקטו שיש פדיון, שבזה הם עוסקים שם, אבל מודים שעדיין קיים איסור משום "לאו אורח ארעא".

יש להעיר גם שבניגוד לעולה מהמל"מ, פשטות הראשונים (רמב"ן במלחמות במס' ע"ז ובחידושו למס' מגילה כח ע"ב, רשב"א ריטב"א ור"ן במגילה שם) שהביאו לתוספתא שאבני היכל ועזרות אין להן פדיון, ופשטות הכס"מ שהביאה בסתמא כמקור לרמב"ם, עולה שסוברים שדין זה הוא דין גמור הנובע מחמת קדושתן של האבנים, שלכן אין להן פדיון, ולא מחמת "לאו אורח ארעא".

לאור דברינו הנ"ל ברור שגם אין מקום לדבר על אפשרות של פדיון, שהרי לדעת הרמב"ם יש מקום רב לומר שאין כלל אפשרות של פדיון באבני בניין. גם לתוס' שקיימת אפשרות כזו, הרי יש לחלק בין אבני הבניין השונים, וכאשר אנו רואים אבן לפנינו אין לנו שום אפשרות לדעת מהיכן נפלה, וא"כ ייתכן שמקורה מחלקים שאין להם פדיון. כמו כן את שאלת התוס' שם שאלו ראשונים נוספים, וחלקם ביארו את הגמרא באופן שונה שאינו שייך לנושא שלפנינו (עי' חידושי רמב"ן שם), אבל חלקם (ריטב"א ור"ן המובא גם בשטמ"ק) תירצו כתירוץ הראשון שבתוס' אף שנצרכים מחמתו להיחלק קצת בלשון, ולא הביאו כלל לתירוצם זה של התוס' שדנו באבנים שנפלו, וא"כ בפשטות י"ל שלא נוקטים כן.

יש גם להעיר שלשיטות שגם על אבני הבניין חל הכלל של "ובאו בה פריצים" (הראב"ד) ודאי שלא שייך לדבר על פדיון, כי אי אפשר לפדות דבר שבלאו הכי יצא לחולין (עי' בכורות טו ע"ב, וכפי שהגמ' במסכת ע"ז לא העלתה אפשרות כזו), וממילא שחל הכלל של "לאו אורח ארעא" שאין להשתמש בהן להדיוט.

ט. האם כלי המקדש מתחללים על ידי פריצי הגויים

כאן המקום להעיר ביחס לכלי המקדש, שאף לדברי הרמב"ם (בתשובה רלא) שהתיר לקנות ספרי קודש שנבזזו מבית הכנסת על ידי גויים לצורך שימוש אישי, משום שפקעו מקדושת ההקדש ע"י פריצי הגויים, אין ללמוד היתר לכלי המקדש שנבזזו על ידי הגויים – וגם אם יימצאו אסור להשתמש בהם. הרמב"ם לא הורה אלא לגבי ספרי קודש, משום שספרים אלו ימשיכו לשמש בתפקידם כספרי קודש (מה שלא יכלו לעשות באבני מזבח אחר ששקצום לע"ז) ובאותה דרגת קדושה בדיוק כפי ששמשו קודם, וא"כ לא שייך בהם 'לאו אורח ארעא' שישתמש בהם הדיוט¹², אבל אף הוא לא התיר לעשות שימוש חולין¹².

בנוסף, ראוי לחשוש לשיטת בעל המאור והמאירי, שכפי שראינו לעיל סברו שרק פריצי ישראל יכולים להפקיע קדושה, מה שלא קרה בחורבן בית שני.

כמו כן, לדעת השאילת דוד (לעיל) יש לחלק בין קדושת בית הכנסת לקדושת המקדש.

נמצא שאין לנו שום יסוד כנגד פשטות הגמרא, שגם במקרים של יציאה לחולין עדיין לאו אורח ארעא להשתמש בהם הדיוט, וכבר הבאנו שיש אומרים שכל דין זה של "ובאו בה פריצים" נדחה מההלכה והקדושה לא נתבטלה.

י. סיכום

לדעת המאור והמאירי אבני המקדש עומדות בקדושתן, שהרי אין שום בסיס לטעון שפריצי ישראל חיללו אותן. לדעת רש"י, הרמב"ם בתשובה והרדב"ז בתשובותיו, דין "ובאו בה פריצים וחללוה" חל רק על כלים ולא על אבני הבניין. גם לדעת הראב"ד והרמב"ן שדין זה נאמר גם על אבני הבניין, וה"ה לשיטת הגרצ"פ פראנק שמבאר כך בשיטת רש"י, הרי הדבר כרוך בשאלה האם בטלה קדושת המקדש, וכבר כתב המגן-אברהם שלהלכה יש לנקוט כשיטת הרמב"ם שלא בטלה (ופשוט שעכ"פ יש לחוש לשיטה זו). מדברי שלטי הגיבורים,

12. אמנם מצאנו באחרונים שכתבו שמזבח שנפגם ויצא לחולין מותר לנותצו ע"מ לבנות אחר במקומו (כגון הרדב"ז בתשובתו הנ"ל, שו"ת חת"ס יו"ד סי' רסד, ותפא"י (מדות פ"א יכין אות מט)), אף שנראה שאיסור נתיצה חמור יותר, מכל מקום אין הכרח לומר שהקלו גם שימוש חולין, כי י"ל שהגדרים שונים. כמו כן מסתבר שכאשר הנתיצה היא בדרך השחתה וביזיון יחול כאן הכלל של "לאו אורח ארעא".

ר"י אלסכנדרוני, הלבוש, וכ"כ השאילת דוד בדעת הר"ן, עולה שסוגיה זו של "ובאו בה פריצים" נדחתה מהלכה והקדושה לא בטלה.

עולה אפוא שלרוב רבותינו הראשונים והפוסקים לא שייך להקל בקדושת אבני הר הבית ולכל הפחות יש לפנינו ספק באיסור תורה של מעילה ויש להכריע לחומרא. יש לציין כאן שבפשטות עולה מהרמב"ם שלא שייך פדיון באבני המקדש. גם לתוספות שאולי חולקים על הרמב"ם, ייתכן שלאבני המקדש עצמו אין פדיון וכשאין יודעים בוודאות מהו מקור האבנים הרי שצריך להחמיר. לדעת המל"מ גם אם מהותית שייך פדיון מכל מקום למעשה לא ניתן לנהוג כך כי גם אחר פדיון ויציאה לחולין אסור להשתמש בהן ויש לגונזן.

יא. אבני גזית המפוזרות סביבות הר הבית

במסכת שקלים (פרקים ז-ח) מתבאר שכאשר נמצאו מעות ויש ספק האם הן מעות הקדש או מעות חולין הולכים אחר הקרבה למקום מעות ההקדש או החולין שבאזור. כך לכאורה גם בעניינו – כאשר יש ספק האם האבן מקורה באבני הר הבית או אבני חולין. (אלא אם כן זה מתנגש עם מציאות של רוב, דהיינו שרוב הדברים אינם כאלה, ואז זה כרוך במחלוקת בסוגיית רוב לעומת קרוב אחר מה הולכים, ואכ"מ), והוא הדין דברים שנמצאו במקום שרוב הדברים יש להם גדר הלכתי מסוים הרי שגם הדברים האלו שנמצאו שם הם בעלי גדר הלכתי זה. במקרה שלפנינו, כיוון שמדובר על אבני גזית שסותתו בימי בית שני, ואז היו רוב האבנים באזור הר הבית וסביבתו אבנים קדושות, נמצא שכך גדרן ההלכתי של האבנים הנ"ל, וממילא שכל הדיון ההלכתי שלפנינו אכן משמעותי ביחס אליהן.

יב. אופן הגניזה הראוי

הגדרת עניינה ומהותה של הגניזה היא "דרך כבוד", וכפי שבא לידי ביטוי בפוסקים לשון זו ביחס לגניזה (עי' ערוך השולחן או"ח כא, ד). מדברי הפוסקים עולה שישנם מקרים שאין חובה לגנוז בקרקע דווקא, אלא ניתן גם לשמור הדברים במקום ובצורה מכובדת. עכ"פ כיוון שמדובר בתחליף לגניזה, שכאמור הגדרת עניינה של גניזה היא "דרך כבוד", א"כ פשוט שגם סגנון שמירה זו חייב להיעשות בצורה מכובדת (עי' ערוך השולחן או"ח קנד, ח). ובוודאי שאין להניח את האבנים (כפי שיש שהציעו) במקום השייך למי שאינם משלומי אמוני ישראל, שבזה יש לומר שזה לא רק לא דרך כבוד אלא אף דרך גנאי וביזיון, דבר שאסור גם בהקשרים שאין חיוב גניזה (עי' ערוך השולחן כא, ד, ועי' גם משנ"ב שם ס"ק ג-ז), וכל הדברים שהותרו שם זה רק בדבר שכבר נתבטלה מצוותו, מה שלא שייך כאן שהאבנים בקדושתן עומדות.

עבודת

המקדש

